

Marta Rajewska

Ewangelicy w Bydgoszczy

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Kościoły ewangeliczne, ewangelicy, świątynie ewangeliczne, XIX i XX wiek

Kwestie wyznaniowe stanowią istotny element życia społecznego i politycznego w Bydgoszczy zarówno pod panowaniem pruskim, jak i po powrocie miasta w granice państwa polskiego. Do pierwszych lat XIX w. w Bydgoszczy dominowali wyznawcy katolicyzmu. W kolejnych latach nastąpiła jednak zmiana i w drugiej połowie XIX w. oraz na początku wieku XX ewangelicy zdecydowanie zdominowali tę statystykę, ich procentowy udział wśród mieszkańców miasta nad Brdą wynosił nawet ponad 70%. Wiązało się to z rozwojem ewangelicznej architektury sakralnej. Obok kościołów wznoszono też m.in. kaplice, pastorówki i szkoły. Zakładano również liczne cmentarze¹. W okresie międzywojennym statystyki wyznań ewangelickiego i katolickiego zupełnie się zmieniły. W 1921 r. w Bydgoszczy było niecałe 30% ewangelików, a w 1937 r. zaledwie 7%. Natomiast po drugiej wojnie światowej w mieście zdecydowanie dominował katolicyzm, przy niewielkim udziale ewangelików augsburskich.

Przez unię kościoła luterańskiego (augsburskiego) i kalwińskiego (reformowanego), która została ustanowiona przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III 27 września 1817 r., powstał *Evangelische Kirche der altpreuussischen Union*, nazywany Kościołem Ewangelicko-Unijnym. Od tego czasu w Bydgoszczy mamy do czynienia właśnie z ewangelikami unijnymi, natomiast od 1834 r. również ze staroluteranami², którzy sprzeciwili się unii, a od powrotu miasta w granice

¹ Na początku XX w. na terenie Bydgoszczy było siedemnaście cmentarzy. Dwanaście z nich było ewangelicznych, trzy katolickie i dwa wspólne dla ewangelików i katolików. Na terenie miasta nie było żadnej nekropolii żydowskiej.

² Staroluteranie byli zwolennikami „czystej” nauki Lutra. Początkowo prześladowani, w 1845 r. zostali zaliczeni przez Prusy do wyznań prawnie uznanych. Nieliczna gmina staroluterańska powstała w Bydgoszczy w 1834 r. W 1846 r. staroluteranie wzniesli świątynię przy ul. Poznańskiej 13, z której korzystali do drugiej wojny światowej.

państwa polskiego, z polskim Kościołem Ewangelicko-Augsburskim. Losy bydgoskich ewangelików w wieku XIX to temat mało znany. Źródła do tematu rozproszone są w polskich Archiwach Państwowych w Bydgoszczy³ i Poznaniu⁴ oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych i Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Wartościowa dokumentacja znajduje się również w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem⁵ i Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie⁶. Jedyna monografia dotycząca tego zagadnienia została napisana przez członka rady parafialnej Ewangelickiej Gminy Zjednoczonej w Bydgoszczy Juliusa Fechnera⁷, a wydano ją w 1887 r. O miejscowym ewangelicyzmie pod zaborami wzmiankują również w swoich pracach Irene Berger⁸, Klaus H. Rehfeld⁹, Thomas Gey¹⁰. Za badacza bydgoskiego protestantyzmu można niewątpliwie uznać Elżbietę Alabrudzińską, która wiele uwagi poświęciła również ewangelikom¹¹. Prace Alabrudzińskiej dotyczą jednak niedługiego, chociaż istotnego dla kwestii wyznaniowych okresu, a mianowicie dwudziestolecia międzywojennego. Monografię o bydgoskiej parafii ewangelicko-augsburskiej z okazji osiemdziesięciolecia jej istnienia napisał Jerzy Domasłowski¹².

³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), gl. zespoły: Akta Miasta Bydgoszczy, Regencja w Bydgoszczy, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu.

⁴ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), gl. zespoły: Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, Generalna Superintendentura w Poznaniu, Konsystorz Generalny Poznański w Poznaniu.

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej GStA PK Berlin-Dahlem), gl. zespoły: Kultusministerium, Innenministerium, Regierung Bromberg.

⁶ Evangelisches Zentralarchiv (dalej EZA), gl. zespół Evangelischer Oberkirchenrat.

⁷ J. Fechner, *Geschichte des evangelischen kirchspiels Bromberg*, Bromberg 1887.

⁸ I. Berger, *Die Preussische verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1815-1847*, Köln-Berlin 1966, s. 155-158.

⁹ K.H. Rehfeld, *Die Preussische verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1848-1871*, Köln-Berlin 1968, s. 148-16

¹⁰ T. Gey, *Die Preussische verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871-1920*, Köln-Berlin 1975, s. 146-155.

¹¹ E. Alabrudzińska, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Kronika Bydgoska” 1990, t. 12; też, *Wyznania protestanckie w Bydgoszczy w okresie międzywojennym (1920-1939)*, „Kronika Bydgoska” 1992, t. 14, s. 137-149; też, *Kościół Ewangelicko-Unijny w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Historyczne” 1993, z. 3, s. 87-105; też, *Kościół nierynkokatolickie w przededniu II wojny światowej*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1993, R. 35, z. 2, s. 143-154; też, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Toruń 1995; też, *Protestanci w Bydgoszczy w latach 1920-1956*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 210-223; też, *Protestantyzm w Polsce 1918-1939*, Toruń 2004.

¹² J. Domasłowski, *Osiemdziesięciolecie Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Bydgoszczy: 1922-2002*, Bydgoszcz 2002.

Nie ma możliwości omówienia w niedługim artykule historii bydgoskich ewangelików i ich dziedzictwa. Autorka postawiła sobie za cel ukazanie wybranych kwestii dotyczących ewangelicyzmu: krótki opis organizacji Kościoła Ewangelicko-Unijnego, kwestii związanych ze świątyniami ewangelików, a także zasygnalizowanie pewnych form aktywności wśród społeczności ewangelickiej – działanie w stowarzyszeniach czy też organizacjach charytatywnych i socjalnych. Polem zainteresowań ukazanych w tekście jest Bydgoszcz i jej przedmieścia, które w 1920 r. weszły w skład miasta. Niekiedy jednak odwołano się do terenu Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Wielkopolski oraz innych ziem polskich. Zaś okresem zaś, na który starano się położyć szczególny nacisk jest czas, kiedy Bydgoszcz znajdowała się pod zaborem pruskim. Trudno jednak nie wspomnieć o tym, że protestanci byli notowani w mieście już w XVI w., a ich obecność nie dobiegła końca w chwili powrotu w granice państwa polskiego.

Bydgoszcz jest częścią Kujaw, które już w XV w. objęte były wpływami humanizmu¹³. Okres, kiedy na tych ziemiach rozwijały się idee reformacji, to lata 1517-1580. Wówczas biskupami we Włocławku byli Jan Drohojowski (1551-1557) i Jakub Uchański (1557-1562), którzy sympatyzowali z protestantyzmem¹⁴. Walkę z nowinkami religijnymi na Kujawach podjął ich następca – bp Stanisław Karnowski (1567-1581).

Niewiele wiadomo o rozwoju protestantyzmu w Bydgoszczy w okresie reformacji. Nowinki religijne docierały do części mieszczaństwa bydgoskiego już w latach 20. XVI w. Walkę z protestantami podjęli wówczas miejscowi bernardyni. Pożar ich klasztoru w 1545 r. protestanci przyjęli z radością. Herezja przeniknęła jednak nawet przez mury klasztorne¹⁵.

Zdarzały się też przypadki studiów mieszczan bydgoskich na luterzańskich uniwersytetach w Niemczech (w Wittenberdze), np. Jana Kościeleckiego¹⁶, Bartłomieja Szczurka (przeniósł się do Lipska) czy Walentego Kosmasa¹⁷, który ściągnął tam również swoich braci Wita i Feliksa. Bracia Kosmasowie po powrocie do miasta nad Brdą zastali niezbyt pomyślną sytuację dla protestantów. Biskupowi Karnowskiemu udało się zlikwidować zbor kalwiński¹⁸.

¹³ J. Serczyk, *Procesy husyckie na Kujawach w XVI w.*, PKH 1963, t. 1, s. 36-37, 48; F. Mincer, *Reformacja i kontrreformacja a rozwój kultury*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: do roku 1920, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 303.

¹⁴ L. Dembek, *Reformacja na Kujawach w XVI w.*, [w:] PKH 1966, t. 3, s. 57-58, 72-73.

¹⁵ F. Mincer, dz. cyt., s. 305.

¹⁶ T.K. Stein, *Deutschtum und Refotmation in Bromberg. Beitrag zur Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” 1937, z. 33, s. 117; F. Mincer, dz. cyt., s. 305.

¹⁷ Walenty Kosmas w 1600 r. został burmistrzem Bydgoszczy.

¹⁸ F. Mincer, dz. cyt., s. 305-306.

Od 1570 r. kolejni władcy Polski wydawali coraz ostrzejsze zarządzenia skierowane przeciwko bydgoskim innowiercom¹⁹. W kolejnych aktach wizytacji kościelnych wymieniano zamieszkałych w mieście heretyków. Katolicy, a nawet duchowni, posiadali w swoich zbiorach książki protestanckie, dzięki czemu zapoznawali się z ideami reformacji²⁰.

Bydgoszcz, leżąc na ważnym szlaku wodnym i skrzyżowaniu dróg lądowych, stanowiła ruchliwy ośrodek handlowy. Utrzymywała też kontakty z Gdańskiem i Toruniem, będącymi prężnymi ośrodkami luteranizmu. Do miasta napływali luteranie z Prus Królewskich i kalwini z Kujaw Zachodnich. Mennica bydgoska uruchomiona w 1594 r. była miejscem gromadzenia się osób pochodzenia niemieckiego i wyznania luteranckiego. Podbydgoskie miejscowości: Solec Kujawski, Przyłubie i Kruszyn, objęte były procesem kolonizacji olęderskiej. Skutkiem tego było przybywanie do miasta protestantów, głównie kalwinów. Przywilej Zygmunta III z 19 listopada 1627 r. zabraniał innowiercom osiedlania się w Bydgoszczy, zakazywał dopuszczania ich do godności miejskich, a także sprzedawania im domów i placów w obrębie miasta i na przedmieściach. Król wspominał o wielu różnowiercach przebywających w Bydgoszczy, wśród których dominowali kalwini. Jednak pomimo tego typu zakazów innowierców nadal notowano w Bydgoszczy. Kiedy protestanci nie mogli odbywać praktyk religijnych na terenie miasta, udawali się do zborów w Barcinie, Łabiszynie czy Łobżenicy²¹.

Kolejny napływ protestantów do Bydgoszczy zanotowano podczas potopu szwedzkiego w latach 1655-1656. Jednak w niedługim czasie miała miejsce fala nawróceń na katolicyzm. Pomimo to w drugiej połowie XVII w. w mieście zamieszkiwało jeszcze kilka rodzin kalwińskich. Kiedy liczba katolików wśród bydgoskich Niemców wzrosła, oddano im do użytku kościół św. Idziego na Przedmieściu Kujawskim oraz ustanowiono urząd kaznodziei. Funkcję tę piastował zwykle jeden z miejscowych bernardynów. Przedstawiciele tego klasztoru w latach 1714-1772 odnotowali w swojej kronice 63 przypadki nawróceń na katolicyzm²².

Przechodząc do głównych rozważań nad ewangelikami w Bydgoszczy, należy zaznaczyć, że w 1815 r. na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego – do którego terytorialnie przynależało miasto nad Brdą – przebywało ponad 200 tys. ewangelików, skupionych w 101 parafiach czy też gminach kościelnych, mających w znacznej większości charakter niemiecki²³. Wspólnoty ewangeliczne

¹⁹ T.K. Stein, dz. cyt., s. 117; F. Mincer, dz. cyt., s. 306.

²⁰ F. Mincer, dz. cyt., s. 306-307.

²¹ Tamże, s. 308-309.

²² Tamże, s. 310.

²³ O. Kiec, *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Warszawa 2001, s. 17.

w dokumentacji kościelnej określano zamiennie terminami: *Parochie*, *Kirchengemeinde*, *Kirchspiel*. W związku z tym w tekście również używano tej terminologii wymiennie, głównie ze względów stylistycznych.

Na obszarze *Netzedistrikt*²⁴ w 1772 r. było dziewięć gmin ewangelickich. Akcja osiedlania ludności niemieckiej, w znacznej mierze protestanckiej, na ziemiach zabranych Rzeczypospolitej w pierwszym rozbiórze doprowadziła do powstania nowych parafii. W 1772 r. dnia 5 października Fryderyk Wilhelm II wydał dekret gabinetowy o utworzeniu samodzielnych parafii ewangelicko-augsburskich w Bydgoszczy, Margoninie, Sępólnie Krajeńskim i Więcborku²⁵. Założenie w tym czasie parafii raczej nie odpowiadało rzeczywistym potrzebom miejscowej społeczności, gdyż znaczna część rzemieślników i osadników niemieckich Bydgoszczy to katolicy²⁶. Do momentu utworzenia Księstwa Warszawskiego w 1807 r., w Rejonie Nadnoteckim powstało w sumie 17 parafii ewangelickich²⁷.

Kiedy Prusy zajęły Wielkopolskę, kwestie dotyczące wyznań religijnych poddano kontroli administracji państwowej. W 1793 r. w poznańskim urzędzie regencji utworzono konsystorz, który początkowo został obsadzony urzędnikami świeckimi. Radca duchowny dla wyznania augsburskiego wszedł w jego skład w 1795 r., był nim pastor ze Wschowy – Carl Georg Langner²⁸. Funkcję tę w konsystorzu dla gmin refomowanych powołano w 1797 r., a objął ją Christian Teofil Cassius²⁹.

W 1807 r. w Bydgoszczy utworzono konsystorz dla wyznań protestanckich. Jego prezesem mianowano miejscowego pastora Johanna Gottliba Leunerta³⁰. Po likwidacji Księstwa Warszawskiego i ponownym przejęciu Poznańskiego przez administrację pruską w 1815 r., konsystorz bydgoski został rozwiązany. Funkcjonujące na tym terenie ewangelickie gminy kościelne zostały włączone w struktury kształtującego się pruskiego Kościoła krajowego. Organizacja kościelna w Wielkim Księstwie Poznańskim została objęta nadzorem konsystorza w Poznaniu, natomiast tzw. sprawy zewnętrzne znalazły się pod kontrolą urzędów regencyjnych – dla Regencji Bydgoskiej w Bydgoszczy, a dla Regencji Poznańskiej w Poznaniu.

²⁴ *Netzedistrikt* – Rejon Nadnotecki.

²⁵ G. Meinhardt, *Die evangelische Kirche bis zum Jahre 1920*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit: Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, Wilhelmshaven 1973, s. 200; S. Pastuszewski, *Nieistniejący zbór*, „Trakt” 1987, nr 2, s. 5; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 27.

²⁶ E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 27.

²⁷ A. Angermann, *Die evangelischen Kirchen des Posener Landes seit 1772*, Posen 1912, s. 13.

²⁸ O. Kiec, dz. cyt., s. 45.

²⁹ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy południowe 1793-1806*, Wrocław 1957, s. 249-250.

³⁰ J. Fechner, dz. cyt., s. 28-29.

Wówczas na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego były zaledwie dwie znaczne parafie ewangelickie, właśnie w Bydgoszczy i Poznaniu³¹.

Na czele parafii ewangelickiej stał pastor. Zasada powszechnego kapłaństwa wiernych powodowała, że jego urząd nie był sakramentem. Do podstawowych zadań proboszcza należało głoszenie Słowa Bożego, nauczanie i objaśnianie prawd wiary, sprawowanie obrządków liturgicznych, nabożeństw oraz udzielanie sakramentów. W związku z pełnionymi obowiązkami nazywano go *Pfarrer* lub *Pastor* czy też *Prediger*, czyli kaznodzieja. Młodych duchownych będących wikariuszami nazywano *Hilfsprediger* – kaznodzieja pomocniczy³².

Autorytet duchowieństwa ewangelickiego wynikał z przygotowania teologicznego, które posiadało wiedzę wykraczającą poza wiadomości dostępne ogółowi wiernych. Poza wykształceniem i wiernością dogmatom od duchownego oczekiwano przykładowego życia rodzinnego. Pastor przez swoją rodzinę miał być ściśle związany z życiem parafii. Dom duchownego miał jakby szklane ściany, by być dostępnym dla wszystkich wiernych, którzy mogli się przekonać, czy pastor w codziennym życiu kieruje się zasadami głoszonymi podczas nabożeństw³³.

Duchowny sprawujący nadzór nad pastorami urzędującymi w jednym okręgu kościelnym – *Diözese, Kirchenkreis* – który obejmował od kilku do kilkunastu sąsiednich parafii, to superintendent. Czuwał on nad życiem religijnym oraz moralnym, a także nad majątkiem kościelnym³⁴. Był też łącznikiem między duchowieństwem parafialnym a konsystorzem³⁵. Jego nadzór wiązał się z wizytacjami w podlegających mu parafiach i szkołach w okręgu kościelnym, co było dość uciążliwe ze względu na znaczny ich obszar. W 1816 r. władze regencji bydgoskiej nałożyły na odwiedzane przez superintendentów parafie, obowiązek przewozu duchownego do kolejnej wizytowanej miejscowości, ale polecenie to wykonywano bardzo niechętnie. W 1823 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim funkcjonowało 13 superintendentur: w Bojanowie, Bydgoszczy, Kargowej, Krotoszynie, Lesznie, Łobżenicy, Międzychodzie, Międzyrzeczu, Skokach, Trzciance i Wschowie oraz dwie w Poznaniu (luterska i reformowana)³⁶.

³¹ O. Kiec, dz. cyt., s. 19-20.

³² Tamże, s. 28; W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817-1920 i pozostałe jej akta*, Toruń 2006, s. 32-34.

³³ M. Greiffenhagen, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. I: 1700-1815, München 1987, s. 271; O. Kiec, dz. cyt. s. 28.

³⁴ O. Kiec, dz. cyt., s. 34; W. Kwiatkowska, *Układ akt w registraturze ewangelickiej diecezji w Toruniu w XIX wieku*, „Archiwista Polski” 2004, nr 4 (36), s. 38-39.

³⁵ W. Kwiatkowska, *Parafie ewangelicko-unijne w Toruniu w XIX wieku i ich dokumentacja*, [w:] *Ewangelicy w Toruniu (XVI-XX w.)*, red. J. Klaczkow, Toruń 2011, s. 289.

³⁶ O. Kiec, dz. cyt., s. 34-35.

Oblicze Kościoła Ewangelicko-Unijnego w Prowincji Poznańskiej w znacznym stopniu kształtowali generalni superintendenci. Było ich w sumie pięciu sprawujących ten urząd w latach 1829-1944: Carl Freymark³⁷ (1829-1854), który objął to stanowisko po superintendenturze w Bydgoszczy, Friedrich Cranz (1854-1878), Wolfgang Gess (1879-1885), Johannes Hesekei (1886-1910) oraz Paul Blau (1910-1944). Do ich obowiązków należał nadzór nad stosowaniem się poszczególnych gmin do agendy Kościoła Ewangelicko-Unijnego, ordynowanie młodych duchownych, a także wprowadzanie na urząd superintendentów. Byli też zobowiązani co roku składać bezpośrednio królowi *Verwaltungsberichte*, czyli pisemne sprawozdania³⁸.

Ludność ewangelicka w Poznańskim przez cały okres zaborów stanowiła mniejszość. W latach 1815-1918 odsetek ludności protestanckiej wynosił od 27% do 33%³⁹. W spisie powszechnym z 1910 r. wymieniono 1 422 215 katolików, co dawało 67,7%, 646 537 ewangelików, stanowiących 30,8% oraz 26 512 żydów, czyli 1,3%⁴⁰. Natomiast jeżeli chodzi o Bydgoszcz, statystyki te były zupełnie inne, zbliżone bardziej do tych z terenów Pomorza. Od pierwszego dziesięciolecia XIX w. do pierwszej wojny światowej ewangelicy stanowili w mieście większość wyznaniową. Sytuacja ta zmieniła się po powrocie Bydgoszczy do Polski w 1920 r.

Liczba mieszkańców w Bydgoszczy w 1772 r. wynosiła (bez przedmieść) około 1000⁴¹. W liczbie tej znajdowało się zaledwie kilka rodzin niemieckich. Miasto posiadało zatem niemal czysto polski charakter. W roku 1785 Bydgoszcz zamieszkiwało już 3568 osób, a w 1806 r. ich liczba przekroczyła 4000. Przeprowadzona w okresie istnienia Obwodu Nadnoteckiego kolonizacja niemiecka doprowadziła do osiedlenia się w mieście 100 rodzin niemieckich. Jednak po

³⁷ Carl Freymark był jedynym generalnym superintendentem w Poznańskim, który pochodził z tej prowincji. Urodził się bowiem 30 listopada 1785 r. w Chodzieży. W latach 1809-1812 był pastorem w Chodczu i Jastrowie na Pomorzu, a w 1814 r., w wieku 29 lat, objął stanowisko superintendenta w Bydgoszczy. Jako duchowny musiał się zasłużyć, bowiem w 1819 r. objął dodatkowo stanowisko Konsistorialrat (radcy konsystorza), które wiązało się z pełnieniem obowiązków radcy duchownego w urzędzie regencji bydgoskiej. W 1829 r. został generalnym superintendentem Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a 9 stycznia 1832 r. otrzymał nominację na biskupa.

³⁸ O. Kiec, dz. cyt., s. 37-44.

³⁹ L. Wegener, *Der wirtschaftliche Kampf der Deutschen mit den Polen um die Provinz Posen, Posen 1903*, s. 28-29, 236-237; B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*, pod red. L. Trzeciakowskiego, Poznań 1976, s. 17-18; O. Kiec, dz. cyt., s. 17.

⁴⁰ *Statistisches Jahrbuch für preußischen Stadt*, Berlin 1911, s. 21; O. Kiec, dz. cyt., s. 17.

⁴¹ G. Meinhardt, dz. cyt., s. 229; F. Mincer, *Ludność. Zmiany demograficzne i narodowościowe*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: do 1920, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 379-380.

awansie Bydgoszczy do roli stolicy Obwodu Nadnoteckiego, a następnie regencji, nastąpił znaczny napływ niemieckich urzędników – w większości ewangelików, często wraz z rodzinami. Prowadzono również kolonizację przemysłowo-handlową i robotniczą⁴².

Kiedy Bydgoszcz znalazła się pod pruskim panowaniem, istotną kwestią stał się rozwój parafii ewangelickiej. Dnia 5 kwietnia 1773 r. pastorem miejscowej gminy został Carl Fridrich Beniamin Gebhardi. Nabożeństwa ewangelickie odbywały się w tym czasie na terenie żupy solnej, gdzie zbierało się około 600 wiernych. Poza osobami na stałe osiadłymi w mieście, gromadzili się na nich żołnierze miejscowego garnizonu pruskiego oraz ewangelicy z miejscowości podmiejskich⁴³.

W 1778 r. założono w mieście pierwszy cmentarz ewangelicki przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej⁴⁴, gdzie obecnie znajduje się park im. W. Witosa. W 1784 r. rozpoczęto budowę zboru na 600 miejsc przy Wallstrasse 16 (dziś ul. Podwale). Projekt kościoła przygotował Paul Johann Greth. Inwestycję wsparł finansowo król Fryderyk II. Prace budowlane trwały do 1787 r., a 21 stycznia tego samego roku świątynia została konsekrowana. Był to ewangelicki kościół farny, który nie otrzymał żadnego wezwania⁴⁵. Rok później we wnętrzu zainstalowano organy, a w 1794 r. przed kościołem wzniesiono dzwonnice, w której zamontowano trzy dzwony. Jeszcze w 1787 r. w sąsiedztwie budowanego zboru stanęła szkoła ewangelicka⁴⁶. Świątynia w latach 1807-1815 służyła za magazyn wojskowy. W 1829 r. zaprzestano jej użytkowania z racji na zły stan techniczny. Wówczas ewangelickie nabożeństwa odbywały się w przejętym przez władze pruskie po kasacie miejscowego klasztoru Bernardynów kościele pobernardyńskim. Ewangelicki kościół farny dotrwał do 1903 r., kiedy to z uwagi na zły stan techniczny został rozebrany, a na jego miejscu w latach 1904-1906 wzniesiono – po dziś dzień użytkowaną – halę targową⁴⁷.

Poza ewangelikami i katolikami w Bydgoszczy w 1772 r. mieszkaly jeszcze zaledwie cztery rodziny żydowskie. W 1788 r. liczba żydów wzrosła do 41. Wówczas rozpoczęły starania o stworzenie w mieście własnej gminy wyznaniowej⁴⁸.

⁴² F. Mincer, *Ludność. Zmiany demograficzne i narodowościowe...*, s. 385.

⁴³ J. Fechner, *Geschichte des evangelischen kirchspiels Bromberg, Bromberg 1887*, s. 5-12; Mincer, *Ludność. Zmiany demograficzne i narodowościowe...*, s. 385.

⁴⁴ S. Bryll, *Świątynie utracone. Bydgoska architektura sakralna minionych wieków*, „Kronika Bydgoska” 2008, t. 30, s. 224.

⁴⁵ S. Pastuszewski, dz. cyt., s. 5; F. Mincer, *Ludność. Zmiany demograficzne i narodowościowe...*, s. 415-416; E. Alabrudzińska, dz. cyt., s. 27.

⁴⁶ S. Bryll, dz. cyt., s. 224.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ F. Mincer, *Ludność. Zmiany demograficzne i narodowościowe...*, s. 383-384.

Żydzi bydgoscy byli pozbawieni nie tylko własnej świątyni, ale i własnego cmentarza, a zmarłych chowali na cmentarzu Żydowskim w sąsiednim Fordonie⁴⁹.

Bydgoszcz w 1802 r. zamieszkiwały 1693 osoby wyznania rzymskokatolickiego. Część z nich była narodowości niemieckiej. W związku z rozwojem gminy ewangelickiej Kościół katolicki utracił monopolistyczną pozycję. Miejscowe klasztory znajdowały się w stanie upadku. W omawianym okresie katolicy prócz parafialnego kościoła farnego św. Mikołaja i Marcina korzystali jeszcze z trzech kościołów filialnych: Świętego Krzyża, św. Stanisława i Świętej Trójcy, który w latach 1786-1794 zajmowały wojska pruskie, wykorzystując jako magazyn⁵⁰.

Do rozwijającego się miasta przybywały też rodziny polskie. Liczba Polaków znacznie wzrosła podczas istnienia Księstwa Warszawskiego. Po kongresie wiedeńskim w 1815 r., Bydgoszcz ponownie znalazła się pod pruskim panowaniem. Miasto nad Brdą zostało stolicą regencji, stając się ważnym ośrodkiem administracyjnym w Wielkim Księstwie Poznańskim. W spisie z 1816 r. wykazano 6123 mieszkańców cywilnych. Wśród nich znajdowało się 3378 ewangelików, 2522 katolików i 223 żydów⁵¹. Ewangelicy stanowili niemal 60% ludności i byli w znacznej większości Niemcami. Statystyki te nie uwzględniają stacjonujących w mieście wojskowych niemieckich, którzy zapewne w większości byli wyznawcami ewangelicyzmu. Miejscowi katolicy natomiast byli w znacznej większości narodowości polskiej. Taka zmiana liczebności poszczególnych nacji o różnych upodobaniach i będących wyznawcami różnych kościołów wpłynęła na ogólną zmianę krajobrazu kulturowego miasta, w którym zaczęły pojawiać się różnego rodzaju charakterystyczne dla Prus budynki użyteczności publicznej i świątynie ewangelickie. Miało to niewątpliwie wpływ na nastroje w mieście.

Lata 1815-1850 to czas, kiedy w regencji bydgoskiej powstało 19 nowych parafii ewangelickich. Wówczas w sąsiedniej regencji poznańskiej założono ich zaledwie siedem⁵².

Intensyfikacja procesu tworzenia nowych parafii ewangelickich w Prowincji Poznańskiej miała miejsce po roku 1850. W kwietniu 1846 r. ministrowie Flottwell i Bodelschwingh uzgodnili z nadprezydentem prowincji Beurmannem, że za środek, który ukróciłby „polsko-rewolucyjne knowania” trzeba uznać rozwój

⁴⁹ G. Meinhardt, dz. cyt., s. 223.

⁵⁰ F. Mincer, *Stosunki wyznaniowe i szkolnictwo*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: do 1920, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 405.

⁵¹ F. Mincer, *Stosunki wyznaniowe i szkolnictwo...*, s. 469; M. Chamot, *Kościół katolicki w Bydgoszczy w czasach zaborów*, „Kalendarz Bydgoski” 2000, R. 33, s. 105-109; A. Kotowski, *Wokół sporów i konfliktów narodowościowych w parafii bydgoskiej w latach 1906-1939*, „Kronika Bydgoska” 2006, t. 28, s. 100.

⁵² APP, Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu (dalej KEP), sygn. 352, Jahresbericht des Konsistoriums über das Jahr 1861, Posen, 30.05.1862, k. 219-248.

ewangelickiej sieci parafialnej: *Ferner wurde ohne Widerspruch anerkannt, daß als ein wesentliches Mittel zur Unterdrückung der polnisch-revolutionären Umtriebe die Förderung und Vermehrung der evangelischen Kirchen-Systeme in Großherzogthum zu erachten und hierüber mit dem Herrn Minister Eichhorn in Communication zu treten sei*⁵³. W przekonaniu tym umocnił władze wybuch polskiego powstania w 1848 r.

Organizacja nowych parafii ewangelickich była możliwa dzięki nowym formom finansowania owych przedsięwzięć. Przyczyniło się do tego głównie powołanie w 1832 r. w Lipsku *Gustav Adolf-Verein*. Wielkopolski oddział stowarzyszenia utworzono w 1844 r.⁵⁴ W Bydgoszczy mimo budowy nowych kościołów (*Paulus Kirche* 1872-1976 oraz *Christus Kirche* 1896-1897) i angażowania kolejnych duchownych w czwartej ćwierci XIX w., nie tworzono nowych gmin, istniała jedna Ewangelicka Gmina Zjednoczona, którą administrowali wówczas superintendenci: Emil Heinrich Taube⁵⁵ i August Saran⁵⁶.

Kościół Ewangelicko-Unijny odgrywał również rolę germanizacyjną. Przykładem tego typu działalności było udzielenie poparcia dysydenckiej gminie chrześcijańsko-apostolsko-katolickiej (*Christlich-Apostolisch-Katolische Gemeinde*). W 1844 r. została ona założona przez ks. Jana Czerskiego w Pile. W 1845 r. księdza ekskomunikowano, a jeszcze w kwietniu tego samego roku Czerski założył w Bydgoszczy gminę neokatolicką. Członkowie tej sekty odłączyli się od oficjalnego kościoła rzymskokatolickiego z powodu trudności czynionych przez władze kościelne przy zawieraniu małżeństw mieszanych – katolików i ewangelików. Pastor bydgoski Jacob Romberg umożliwił Czerskiemu odprawianie nabożeństw w kościele pobernardyńskim, który po kasacie miejscowego klasztoru Bernardynów w 1829 r., służył jako magazyn, a następnie użytkowała go miejscowa gmina ewangelicka⁵⁷. Gmina Czerskiego po krótkotrwałym rozwoju 29 sierpnia 1852 r. została niemal całkowicie⁵⁸ włączona do Ewangelickiego

⁵³ APP, KEP, sygn. 1174, Extract – Verhandelt Berlin, den 4. April 1846.

⁵⁴ O. Kiec, dz. cyt., s. 21.

⁵⁵ Emil Heinrich Taube (1864-1922) – superintendent bydgoski, pełnił funkcję prezesa zarządu synodalnego i rady konsystorza. Verhandlungen der ersten ordentlichen Provinzial-Synode der Provinz Posen im Jahre 1875, Fraustadt 1875, s. 2-5.

⁵⁶ August Saran (1844-1909) – superintendent bydgoski, kierował seminarium w Wilczaku k. Bydgoszczy (Prinzenthal), gdzie kształcono wychowawczyni przedszkolne, które nie były diakonisami. K. Fliedner, Gebt unserm Gott die Ehre! Denkschrift zum 50-jährigen Jubiläum der Evangelischen Diakonissen-Anstalt in Posen, Posen 1916, s. 209-213,

⁵⁷ S. Pastuszewski, *Początki Kościoła Narodowego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12, s. 134-137.

⁵⁸ Nieznaczna część wyznawców Gminy Chrześcijańsko-Apostolsko-Katolickiej wróciła do Kościoła rzymskokatolickiego.

Kościola Unii Staropruskiej, natomiast jej polscy członkowie ulegli germanizacji⁵⁹.

W 1852 r. na 12 918 cywilnych mieszkańców Bydgoszczy ewangelików było 8736, katolików 3362 oraz 820 żydów⁶⁰. Ewangelicy stanowili wówczas niemal 70% ludności. Zmiany te spowodowane były napływem do Bydgoszczy niemieckich urzędników i funkcjonariuszy, szczególnie pod koniec lat 40. i na początku 50. XIX w. Jednym z powodów wzrostu liczby i odsetka niemieckiej ludności ewangelickiej w mieście było umieszczenie na jego terenie w 1849 r. Dyrekcji Kolei Wschodniej oraz innych związanych z nią placówek⁶¹. Wówczas w 1854 r. bydgoski superintendent Jacob Romberg twierdził, że miejscowych ewangelików można podzielić na trzy grupy. Pierwsza to drobnomieszczaństwo – głównie rzemieślnicy – na stałe związane z miastem, będące *Kern der Gemeinde*, czyli rdzeniem gminy. Te osoby pozostawały pod wpływem miejscowego duchowieństwa i przynależały do parafii. Druga to urzędnicy wraz z rodzinami przybywający do miasta w związku z rozwojem placówek administracyjnych, traktujący pobyt w Bydgoszczy jako tymczasowy, ci pozostawali w luźnym kontakcie z gminą wyznaniową. Trzecią grupę stanowili pracownicy dniówkowi, którzy próbowali znaleźć pracę i osiedlić się w mieście na stałe. Ta grupa znajdowała się poza zasięgiem pastora⁶².

Podczas spisów ludności końca XIX i początku XX w. wykazywano, iż w Bydgoszczy zarówno liczba ewangelików, jak i katolików wzrastała. W 1890 r. w mieście było 28 411 wyznawców ewangelicyzmu, 11 165 katolicyzmu i 1451 judaizmu. Po dziesięciu latach ewangelików było już 34 415, katolików 15 663, a żydów 1519. W roku 1910 odnotowano 37 008 protestantów i 18 539 katolików, wówczas liczba żydów zmalała do 1349⁶³.

Mówiąc o ewangelikach, należy wspomnieć o różnych inicjatywach *Innere Mission* – misji wewnętrznej – Kościoła ewangelickiego, których celem było nie tylko duchowe, ale i materialne wsparcie jego wyznawców. Poza tym dzieci uczęszczały do szkół wyznaniowych – szkoła ewangelicka była przy każdej bydgoskiej parafii – brały również udział w nabożeństwach organizowanych dla dzieci *Kindergottesdienst*. Ta forma religijnego wychowania była powszechna

⁵⁹ *Verwaltungs-Bericht des Magistrats zu Bromberg für die zeit vom 1 April 1878 bis 31 März 1883*, Bromberg 1884; J. Wojciak, *Polityka germanizacyjna zaborcy*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: do 1920, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 479.

⁶⁰ A. Kotowski, dz. cyt., s. 100.

⁶¹ K. Rehfeld, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirk Bromberg (1847-1871)*, Köln 1968, s. 206; F. Mincer, *Stosunki wyznaniowe i szkolnictwo...*, s. 470.

⁶² EZA, *Evangelischer Oberkirchenrat*, sygn. 18093, k. 60-77, Bericht über das innere kirchliche Leben in den evangelischen Gemeinden, Bromberg, 1.02.1854.

⁶³ L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Stadt 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 215.

w Wielkopolsce. Kiedy w 1876 r. dwie poznańskie diakonisy zaczęły swoją działalność w Bydgoszczy, w ich gestii znalazły się kwestie dotyczące pracy opiekuńczej i socjalnej w miejscowej Ewangelickiej Gminie Zjednoczonej, również prowadzenie szkółek niedzielnych. Diakonisy prowadziły też działalność charytatywną. Zajmowały się domem dla starszych, samotnych kobiet. Budynek został wzniesiony w latach 1884-1885 (przy dzisiejszej ul. Szubińskiej 1) dzięki fundacji Luize Gieze-Rafalski – wdowy po radcy sądownym. W testamencie przekazała na ten cel 150 tys. marek. Taką samą kwotę zapisała na szpital diakonisek (przy dzisiejszej ul. Seminaryjnej 1). Również ten szpital oddano do użytku w 1885 r.⁶⁴ Diakonisy od 1889 r. pracowały w miejscowym hospicjum, od 1902 r. w lazarecie, a od 1906 r. w szpitalu miejskim. Było to możliwe dzięki wzrostowi liczby sióstr w Bydgoszczy – w 1900 r. było ich sześć⁶⁵. Poza wymienionymi już inicjatywami diakonisy w Czyżkówku prowadziły zakład dla *gefallene Mädchen* – dziewcząt upadłych⁶⁶. Parafialna stacja diakonis w Bydgoszczy od października 1913 r. do października 1914 r. zajmowała się problemami 248 ewangelików, 11 żydów i 7 katolików⁶⁷.

W związku z rosnącą mobilnością społeczną w miastach zakładano schroniska, które w 1883 r. zostały objęte patronatem ogólnoniemieckiej organizacji *Deutscher Herbergsverein*. W 1885 r. przyłączył się do niej bydgoski internat⁶⁸. Poza sierocińcami i internatami w 1897 r. powstała również organizacja *Evangelischer Erziehungsverein*, opiekująca się sierotami oraz dziećmi z rodzin patologicznych lub niepełnych⁶⁹. Przewodniczył jej bydgoski pastor Johannes Stemmmler, dzięki czemu w latach 1897-1902 siedziba tej organizacji mieściła się właśnie w mieście nad Brdą. W związku z rozwojem sieci kolejowej utworzono *Bahnhofmission* – misję dworcową. W 1894 r. powstała pierwsza tego typu placówka w Berlinie. Ewangelickie misje dworcowe powstawały również na terenie Wielkopolski, w tym i w Bydgoszczy. Ich zadaniem była pomoc podróżującym: udzielanie informacji, opieki medycznej czy też pomoc w poszukiwaniu noclegu. W akcję angażowały się głównie kościelne organizacje kobiece⁷⁰. Stowarzyszenie kobiet *Frauenverein* działało w Bydgoszczy od 1887 r.⁷¹

⁶⁴ E. Gliwiński, *Dawne domy starców*, „Kalendarz Bydgoski” 2013, R. 46, s. 219-220.

⁶⁵ K. Fliedner, *Gebt Ungerem Gott die Ehre! Denkschrift zum 50-jährigen Jubiläum der Evangelischen Diakonissenanstalt in Posen*, Posen 1916, s. 231-238; O. Kiec, dz. cyt., s. 64, 174.

⁶⁶ K. Fliedner, dz. cyt., s. 191-198.

⁶⁷ Tamże, s. 216, 233.

⁶⁸ O. Kiec, dz. cyt., s. 176.

⁶⁹ H. Pich, *30 Jahre Liebesarbeit des Evangelischen Erziehungsvereins in Posen*, Poznań 1927, s. 10.

⁷⁰ O. Kiec, dz. cyt., s. 177.

⁷¹ Tamże, s. 219.

Misję wewnętrzną prowadzono również wśród mobilnych grup zawodowych, takich jak żegluga śródlądowa czy wojsko. Opieka nad żołnierzami polegała na urządzaniu *Soldatenheime* – świetlic, w których udzielały się stowarzyszenia młodzieżowe. Natomiast w porcie rzeczonym w Bydgoszczy pastory odwiedzali załogi barek, odprawiali dla nich nabożeństwa oraz rozdawali druki religijne, głównie pismo „Gute Fahrt”⁷².

Istotną rolę w życiu gmin ewangelickich odgrywały liczne stowarzyszenia. W 1903 r. dzięki pastrowi bydgoskiej gminy ewangelickiej na Szwederowie – Leo Teichertowi – utworzono *Evangelischer Volksverein*, Ewangelicki Związek Ludowy, który liczył około 650 członków. Kiedy w 1905 r. została utworzona federacja z 13 związków robotniczych, miała ona 1550 członków. W ramach stowarzyszenia prowadzono biuro pomocy prawnej, organizowano prelekcje, obchody świąt kościelnych i państwowych, a także podejmowano współpracę z organizacjami młodzieżowymi⁷³. W Bydgoszczy działały prężnie stowarzyszenia młodzieżowe *Landesverband der Evangelischen Jung männerverein* oraz *Der Evangelische Landesverband für weibliche Jugend in Polen*⁷⁴.

Na terenie Prus funkcjonowały również organizacje nacjonalistyczne. Do jednej z nich można zaliczyć *Evangelischer Bund*. Powstanie związku w 1886 r. wiązało się z niezadowoleniem społeczności ewangelickiej po zakończeniu kulturkampfu. Organizacja ta funkcjonowała również w Poznańskim, gdzie w 1908 r. jej największym oddziałem było koło bydgoskie liczące 1053 członków. To znacząca liczba, gdyż wówczas 25 oddziałów miało w sumie 4000 członków. Dla porównania, w drugim co do wielkości kole w Poznaniu było ich o połowę mniej, bo 588⁷⁵.

Również polska parafia ewangelicko-augsburska w Bydgoszczy miała swoje stowarzyszenia. W latach 1927-1939 na terenie Bydgoszczy działało Polskie Towarzystwo Ewangelickie w Bydgoszczy⁷⁶. Wydawało ono miesięcznik „Ogniwo”. Czasopismo miało charakter religijno-informacyjny. Pierwszy numer ukazał się 31 stycznia 1927 r. Redaktorem był ks. Waldemar Galster i Jerzy Chwałek. Jednak po wyjeździe Galstera z miasta w 1929 r., zaprzestano wydawania

⁷² Tamże.

⁷³ J. Staemmler, *Evangelische Arbeiter- und Volksvereine im Regierungsbezirk Posen*, IMED 1913, Jg. 8, s. 33-38; O. Kiec, dz. cyt., s. 192.

⁷⁴ E. Alabrudzińska, *Wyznania protestanckie w Bydgoszczy w okresie międzywojennym (1920-1939)*, „Kronika Bydgoska” 1992, t. 14, s. 139.

⁷⁵ *Verhandlungen der zwölften ordentlichen Provinzial-Synode der Provinz Posen im Jahre 1908*, Posen 1909, s. 198; O. Kiec, dz. cyt., s. 227.

⁷⁶ J. Szturc, *Stowarzyszenia społeczno-kulturalne w polskim ewangelicyzmie*, Warszawa 2006, s. 64.

pisma⁷⁷. W ramach Towarzystwa istniało też Koło Pań⁷⁸. Przy parafii w latach 1926-1939 prężnie działało Stowarzyszenie Polskiej Młodzieży Ewangelickiej. Podwaliną do jego utworzenia był założony w 1924 r. chór mieszany. Działalność organizacji przerwał wybuch drugiej wojny światowej, ale po jej zakończeniu Stowarzyszenie nadal funkcjonowało⁷⁹.

Już w połowie XVII w. tworzone podstawy teoretyczne dla budownictwa ewangelickiego⁸⁰, które z czasem poszerzano i udoskonalano, aby w XIX w. uzyskać coraz bardziej szczegółowe wytyczne do projektowania i wznoszenia nowych świątyń wraz z ich otoczeniem. W XIX w. nastąpiły znaczne zmiany w religijnym krajobrazie Prus. Miało to miejsce również w Bydgoszczy.

Istotny wpływ na kształt budownictwa ewangelickiego w 2. połowie XIX w. miał zjazd w Bramen w 1860 r.⁸¹ oraz konferencja, która odbyła się rok później w Eisenach, podczas której sformułowano ściśle wytyczne dotyczące kościelnego budownictwa ewangelickiego – *Eisenacher Regulativ*⁸² – a od ich uchwalenia do końca pierwszej wojny światowej dokument ten był najważniejszą regulacją dotyczącą zasad wznoszenia świątyń ewangelickich⁸³.

Za najważniejsze elementy w kościele uznano ołtarz, chrzcielnicę i kazalnicę, dalej lokując prezbiterium, organy i zakrystię. Najważniejszym elementem ołtarza miał być krzyż, pełniący funkcję nastawy. Dopuszczano również umieszczenie na ołtarzu sceny Pasji Chrystusa lub Ostatniej Wieczerzy. W przypadku niewydzielenia prezbiterium budynek nie mógł być uznany za kościół, a jedynie za kaplicę. Kazalnicę należało umieścić przy łuku tęczowym bądź przy najbliższym

⁷⁷ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XIX w.*, Toruń 2008, s. 49-50.

⁷⁸ J. Szturc, dz. cyt., s. 64.

⁷⁹ Tamże, s. 123-125.

⁸⁰ L. Catel, *Grundzüge einer Theorie der Banart protestantischer Kirchen*, Berlin 1815; L. von Klenze, *Anweisung zur Architektur des christlichen Kultus*, München 1822; *Entwürfe zu Kirchen, Pfarr- und Schul-Häusern: zum amtlichen Gebrauche*, bearb. und hrsg. von der Königlich Preußischen Ober-Bau-Deputation, Bd. 1-3, 1852; *Denkschrift des Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten*, 1852; F.A. Stüler, A. Soller, C.F. Busse, *Entwürfe zu Kirchen, Pfarr- und Schul- Häusern*, 1852; P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014, s. 49-56.

⁸¹ G. Langmaack, *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte, Dokumentation, Synopse*, Kassel 1971, s. 269-271.

⁸² K.E.O. Fritsch, *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*, Berlin 1893, s. 237-238; H.Ch. Brennecke, *Protestantischer Kirchenbau an der Wende zum 20. Jahrhundert*, [w:] *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues. Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag*, red. K. Raschzok, R. Sörries, Erlangen 1994, s. 119-127.

⁸³ Tamże, s. 189-215, 219-257; E. Börsch-Supan, Z. Ostrowska-Kęłbowska, *Die Provinzen Ost- und Westpreussen und Grossherzogtum Posen*, Bd. 18: Karl Friedrich Schinkel Lebenswerk, München-Berlin 2003; P. Birecki, dz. cyt., s. 56-76.

prezbiterium filarze nawy głównej – by nie izolować kaznodziei od wiernych zebranych na nabożeństwie. Chrzcielnica natomiast, wykonana w formie kielichowej, powinna stanąć na niewielkim podwyższeniu przy wejściu głównym albo przed ołtarzem⁸⁴.

Jeżeli chodzi o stylistykę świątyń ewangelickich, na konferencji w Bramen zalecono, by wznoszono je w stylach historycznych, ze szczególnym wskazaniem na typ bazylikowy. Przy wyborze stylu architektonicznego należało kierować się tradycją budowlaną regionu. Jeżeli było to możliwe, przy wznoszeniu świątyni należało wykorzystać starszą budowlę, jako element składowy nowej. Rzut nawy powinien być na planie wydłużonego prostokąta, natomiast rzut świątyni na planie krzyża.

W kwestii dotyczącej zawieszenia dzwonów – nie było konieczności wzniesienia wieży jako niezbędnego elementu architektonicznego – można było je zawiesić w dzwonnicy stojącej w sąsiedztwie świątyni. Jeśli jednak zdecydowano się na budowę wieży, zalecano jej usytuowanie po stronie zachodniej (w celu połączenia z emporą organową), ewentualnie od południa albo północy⁸⁵.

Znaczny rozwój sieci parafialnych i budowa nowych świątyń Kościoła Ewangelicko-Unijnego miały miejsce na przełomie XIX i XX w. Zjawisko to było charakterystyczne dla całego obszaru Niemiec, które rozwijały się pod względem gospodarczym. W Poznańskim i sąsiednich Prusach Zachodnich proces ten inspirowała działalność *Königliche Ansiedlungskommission* (Królewskiej Komisji Osadniczej), która powstała w 1886 r. W tym czasie w Poznańskim funkcjonowało już 186 parafii. W latach 1890-1912 powstały kolejne 93 gminy, a wśród nich aż sześć w Bydgoszczy i na jej przedmieściach (włączonych w obręb miasta w 1920 r.). Pod koniec rządów pruskich w Bydgoszczy wraz z przedmieściami było ich siedem (przy czym świątyń dziewięć), a w Poznańskim ich liczba wynosiła 275⁸⁶.

W omawianym okresie na terenie Bydgoszczy budowano świątynie dla niemieckich ewangelików. Najwcześniej, bo w latach 1872-1876, wzniesiono nowy kościół pod wezwaniem św. Pawła przy dzisiejszym placu Wolności, projektował go znany berliński architekt Friedrich Adler, który wybrał dla tej świątyni formy neoromańskie⁸⁷. Kolejne dwie świątynie dla użytku ewangelików zaprojektowane

⁸⁴ P. Birecki, dz. cyt., s. 56-57.

⁸⁵ Tamże, s. 57-58.

⁸⁶ W. Bickerich, *Übersicht über die Geschichte und den gegenwärtigen Stand der evangelischen Kirche im Posener Lande*, [w:] *Der Stand des evangelisch-kirchlichen Lebens in der Provinz Posen*, Berlin 1919, s. 11; O. Kiec, dz. cyt., s. 23.

⁸⁷ APB, Akta miasta Bydgoszczy (dalej: AmB), Akta zezwoleń budowlanych, sygn. 7674; F. Adler, *Die S. Pauluskirche zu Bromberg*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1882, R. 32, z. 7-9,

przez innego znanego niemieckiego architekta Heinricha Seelinga wzniesiono w latach 1896-1897 i 1901-1903 już w charakterystycznym dla niemieckich wyznań protestanckich stylu neogotyckim. Był to kościół pw. Chrystusa⁸⁸ (przy ul. Warszawskiej) oraz Świętego Krzyża⁸⁹ (przy placu Kościeleckich). Kolejne świątynie ewangelickie wniesiono wg projektów Ismara Herrmanna. Były to kościoły: na Małych Bartodziejach⁹⁰, na Szwederowie⁹¹ oraz na Wilczaku⁹². Oddano je do użytku w 1906 r. Ismar Herrmann zaprojektował również dom modlitwy na Czyżkówku⁹³, użytkowany przez tamtejszą gminę od 1909 r.

Na początku XX w. na terenie Bydgoszczy funkcjonowało więc osiem świątyń protestanckich. Wówczas katolicy – zarówno Polacy jak i Niemcy – mieli do dyspozycji tylko kościół farny. W latach 1910-1913 wznoszono dwa kościoły dla katolików. Pierwszy pw. Najświętszego Serca Jezusa oddano na potrzeby nielicznych Niemców katolików w mieście. Jego budowę zrealizowano z funduszy państwowych. W tym samym czasie powstawała świątynia Świętej Trójcy dla polskich katolików, wzniesiona ze składek polskiej społeczności miasta. Natomiast w latach 1912-1913 powstał kolejny zbor ewangelicki projektu Ismara

s. 297-302; J. Kohte, *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4: *Der Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1897, s. 14; E. Wolff, *Historischer Führer durch Bromberg und Umgegend*, Bromberg 1914, s. 19; G. Meinherdt, dz. cyt., s. 202; G. Ohlhoff, *Hundert Jahre Pauluskirche*, „Bromberg” 1978, nr 56, s. 1-3; I. Kuberska, *Architektura sakralna Bydgoszczy w okresie historyzmu*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1998, z. 2, s. 69-72.

⁸⁸ APB, AmB, Akta zezwoleń budowlanych, sygn. 7482; M. Hesekiel, *Zur Hundertjahrfeier der Bromberg Christuskirche*, „Bromberg” 1997, nr 113, s. 2-3; I. Kuberska, dz. cyt., s. 67-68; D. Bręczewska-Kulesza, *Bydgoskie realizacje Heinricha Seelinga*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1999, z. 4, s. 25-29.

⁸⁹ APB, AmB, Akta zezwoleń budowlanych, sygn. 3059; J. Kohte, *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1914, s. 59; I. Kuberska, dz. cyt., s. 68-69; D. Bręczewska-Kulesza, dz. cyt., s. 25, 30-32.

⁹⁰ APB, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy, sygn. 3, 6, 7, 8; O. Sarrazin, F. Schultze, *Stadt- und Landkirchen*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1908, R. 28, nr 5, s. 34; I. Kuberska, dz. cyt., s. 65; B. Derkowska-Kostkowska, *Ismar Herrmann i jego budowle sakralne*, [w:] *Architektura miast IV. Materiały po konferencji. Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XX wieku*, Bydgoszcz 2017, s. 118-119.

⁹¹ APB, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy, sygn. 13, 14, 15, 16; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 120-121.

⁹² APB, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy, sygn. 11, 12; *Neue Bauwerke und Bauten in Bromberg*, Bromberg 1913, s. 39; B. Derkowska-Kostkowska, P. Winter, *Z historii zboru ewangelickiego na Wilczaku*, „Kalendarz Bydgoski” 1998, R. 31, s. 219-222; I. Kuberska, dz. cyt., s. 66-67; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 119-120.

⁹³ APB, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy, sygn. 4, 5; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 122.

Herrmanna – na Okolu – św. Jana Apostoła⁹⁴. Wcześniej tamtejsza gmina użytkowała wzniesioną na własne potrzeby w 1891 r. kaplicę.

W Bydgoszczy w ostatnich latach zaboru pruskiego i podczas pierwszej wojny światowej mieszkało niespełna 20% Polaków. W 1919 r. według oficjalnych statystyk na 65 tys. mieszkańców miasta 17-20% stanowiła ludność polska⁹⁵. Niemcy zaczęli opuszczać miasto tuż po zawarciu rozejmu w Compiègne w grudniu 1918 r. i dalej po podpisaniu traktatu wersalskiego. Żywiolowy, ale dobrowolny odpływ obywateli niemieckich z miasta – 23 033 osób – nastąpił w związku z przejściem w nim faktycznej władzy przez Polaków w 1920 r.⁹⁶ Przez następne dwa lata Bydgoszcz opuściło jeszcze 20 tys. Niemców⁹⁷. Skomplikowane stosunki narodowościowe w Bydgoszczy były związane ze znacznym zróżnicowaniem struktury wyznaniowej⁹⁸. W 1921 r. w mieście i na jego przedmieściach zamieszkiwało 68,02% katolików, 29,79% ewangelików i 1,1% żydów, a przynależność do innych wyznań deklarowało 1,03%, natomiast 0,06% mieszkańców nie deklarowało żadnego wyznania⁹⁹.

Po wyzwoleniu Bydgoszczy w 1920 r. w mieście osiedliło się wielu Polaków, głównie z Kongresówki, Małopolski i Śląska Cieszyńskiego. Byli wśród nich też polscy wyznawcy Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹⁰⁰. Kościół ten dzielił się na diecezje, na których czele stał senior. Na ziemiach polskich było ich dziesięć¹⁰¹, a Bydgoszcz podlegała diecezji wielkopolskiej. W 1921 r. polscy ewangelicy w Bydgoszczy podjęli starania o własny zbor. Ich grupa liczyła wówczas około 580 osób. Głównym inicjatorem tych działań był poznański kapelan wojskowy ks. Józef Mamica. Polską parafię ewangelicką w Bydgoszczy utworzono 20 lutego 1922 r. Pierwsze polskie nabożeństwo ewangelickie w mieście odprawił właśnie ks. Mamica 26 marca 1922 r. w kościele staroluterańskim.

⁹⁴ *Die neue evangelische Kirche in Schleusenau*, „Bromberger Zeitung” 1913, nr 295, s. 2-3; I. Kuberska, dz. cyt., s. 73; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 122-123.

⁹⁵ J. Wojciak, *Pod pruskim zaborem (1815-1920)*, [w:] *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, red. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1980, s. 93-178; J. Kutta, *Spoleczeństwo miasta Bydgoszczy w latach 1920-1939* (cz. 1), „Kronika Bydgoska” 1990, t. 12, s. 7; E. Alabrudzińska, dz. cyt., s. 11.

⁹⁶ M. Romaniuk, *Niemcy bydgoscy wobec powrotu miasta do Polski w 1920 r.*, „Kronika Bydgoska” 1986-1988, t. 10, s. 108-109.

⁹⁷ Tamże, s. 109; E. Alabrudzińska, dz. cyt., s. 12.

⁹⁸ E. Alabrudzińska, *Mniejszości religijne w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1: 1920-1939, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 627.

⁹⁹ „Dziennik Bydgoski” nr 183 z 12.08.1921 r.; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 20.

¹⁰⁰ E. Alabrudzińska, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12, s. 122.

¹⁰¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 237.

Od tego momentu nabożeństwa takie odbywały się w Bydgoszczy co miesiąc, a także w święta w kościele staroluteranów, a przez pewien czas w auli Gimnazjum Klasycznego przy placu Wolności¹⁰².

W 1924 r. liczba członków zboru wynosiła 30 osób, a w 1925 r. 150 osób¹⁰³. W następnych latach wzrastała, w 1939 r. osiągnęła 600 osób¹⁰⁴.

W Niedzielę Palmową 1925 r. bydgoska gmina ewangelicko-augsburska zyskała stałego administratora ks. Jana Schlafkego. Rok później zastąpił go ks. Waldemar Galster, który odprawiał nabożeństwa również w zborze toruńskim. Jego następcą w latach 1929-1930 został ks. Jerzy Kahane (późniejszy proboszcz parafii w Gdyni). Do roku 1932 zbor znajdował się pod bezpośrednią administracją seniora Gustawa Manitiusa¹⁰⁵. W latach 1932-1939 obowiązki duchownego w parafii pełnił ks. Waldemar Preiss. W roku 1936 otrzymał do pomocy Ryszarda Trenklera, który został proboszczem zboru toruńskiego. Ks. Waldemar Preiss został aresztowany w listopadzie 1939 r. i przebywał w więzieniach w Bydgoszczy i Gdańsku. Przeżył też pobyt w obozach koncentracyjnych w Stutthofie, Sachsenhausen i Dachau, po czym powrócił do Bydgoszczy w lipcu 1945 r.¹⁰⁶

W 1925 r. w mieście utworzono filiał Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, administracyjnie podlegający parafii w Żychlinie, zarządzanej przez ks. Kazimierza Ostachewicza. Nabożeństwa w Bydgoszczy odprawiane były zaledwie raz lub dwa razy w ciągu roku. Konsystorz Kościoła kalwińskiego znajdował się w Warszawie¹⁰⁷. W 1933 r. bydgoski filiał liczył 20 ewangelików reformowanych¹⁰⁸.

W ostatnich latach okresu międzywojennego struktura narodowościowa, a co za tym idzie również wyznaniowa Bydgoszczy, znacząco się zmieniła¹⁰⁹. W 1939 r. miasto zamieszkiwało już 143 237 osób. Zdecydowaną większość stanowili wśród nich Polacy, a mianowicie 91,7%. Wówczas Niemców było już zaledwie 9 318, co dawało 6,5% mieszkańców¹¹⁰.

¹⁰² E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 80-82.

¹⁰³ APB, Komenda Powiatowa Policji na miasto Bydgoszcz, sygn. 16, Zestawienie sekt bydgoskich z 1.10.1924.

¹⁰⁴ E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 84.

¹⁰⁵ E. Kneifel, *Die evangelische-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555-1939*, München 1971, s. 244.

¹⁰⁶ E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 83-95.

¹⁰⁷ „Kalendarz Ewangelicki” 1930, s. 154-155; S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski” 1986, R. 19, s. 63; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*, s. 127-128.

¹⁰⁸ S. Grelewski, dz. cyt., s. 251.

¹⁰⁹ E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe...*; J. Kutta, *Spoleczeństwo Bydgoszczy w latach 1920-1939*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1: 1920-1939, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 197-198.

¹¹⁰ W. Kotowski, *W latach Drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939*, [w:] *Bydgoszcz. Zarys dziejów*,

W przededniu drugiej wojny światowej znaczna większość protestantów w Bydgoszczy była narodowości niemieckiej. Należeli oni do Kościoła Ewangelicko-Unijnego, który na terenie miasta posiadał siedem parafii: Ewangelicką Gminę Zjednoczoną oraz parafie: Czyżkówko, Okole, Małe Bartodzieje, Szwedehorowo, Szretery i Wilczak. Swoją parafię mieli również Polacy wyznania ewangelicko-augsburskiego z proboszczem ks. Waldemarem Preissem. Działania wojenne spowodowały kolejne migracje, a po wojnie nastąpił nowy porządek. Świątynie ewangelickie opustoszały i określano je mianem „parafii nieczynnych”¹¹¹.

Druga wojna światowa spowodowała na ziemiach polskich przeobrażenia pod względem narodowościowym, prawnym i terytorialnym. Kwestie te dotyczyły również kościołów ewangelickich. Różne losy spotkały majątek kościelny. Nowy porządek społeczno-gospodarczy wprowadzono przy pomocy aktów normatywnych, dekretów, rozporządzeń i ustaw, odnoszących się również bezpośrednio do kościołów¹¹².

Najwięcej wyznawców wśród kościołów ewangelickich na ziemiach polskich miał Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej, skupiający 456 tys. wiernych – około 40% tej liczby to Polacy. Kościół Ewangelicko-Unijny na Ziemiach Zachodnich liczył 300 tys. wiernych – mniej niż 1% z nich było

red. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1980, s. 180; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, dz. cyt., s. 12.

¹¹¹ W. Sławiński, *Rewindykacja majątku Kościołów ewangelickich w świetle ustawodawstwa polskiego na przykładzie b. ewangelickich gmin kościelnych w Chełmży i Toruniu*, „Czasz Nowożytny” 2007, t. 20, s. 255.

¹¹² Do tych aktów prawnych należą: Dekret PKWN o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu z 4 XI 1944 r. (Dz. U. z 1944, nr 11, poz. 54); Dekret o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów z 28 II 1945 r., zastąpiony ustawą z 6 V 1945 r. (Dz. U. z 1945, nr 7, poz. 30, nr 17, poz. 96); Dekret o majątkach opuszczonych i porzuconych z 2 III 1945 r., zastąpiony ustawą o majątkach opuszczonych i porzuconych z 6 V 1945 r. z późniejszymi zmianami z 23 VII 1945 r. (Dz. U. z 1945, nr 9, poz. 45, nr 17, poz. 97, nr 30, poz. 179); Dekret o zarządzie Ziemi Odzyskanych z 13 XI 1945 r. (Dz. U. z 1945, nr 51, poz. 95); Dekret o majątkach opuszczonych i ponemieckich z 8 III 1946 r. (Dz. U. z 1946, nr 13, poz. 87); Rozporządzenie ministra sprawiedliwości o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność państwa z 21 V 1946 r. (Dz. U. z 1946, nr 28, poz. 182); Dekret o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej z 13 IX 1946 r. (Dz. U. z 1946, nr 55, poz. 310); Dekret o zmianie dekretu Prezydenta RP z dnia 25 XI 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP z 4 VII 1947 r. (Dz. U. z 1947, nr 52, poz. 272). E. Alabrudzińska, *Państwo a Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1965*, [w:] B. Krebs, A. Wójtowicz, *Kościół zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989-1999*, Warszawa 2003, s. 29-46; D. Walencik, *Rewindykacja nieruchomości Kościoła katolickiego w postępowaniu przed Komisją majątkową*, Lublin 2008, s. 41-58; W. Sławiński, *Spory o nieruchomości Kościołów ewangelickich w Polsce w latach 1945-1947 – ujęcie historyczno-prawne. Zarys zagadnienia*, [w:] *Polscy protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2009, s. 356-371.

narodowości polskiej¹¹³.

Z dziewięciu bydgoskich świątyń ewangelików unijnych po drugiej wojnie światowej zostało sześć. Pierwsza fara ewangelicka z XVIII w. ze względu na zły stan techniczny została rozebrana już w 1903 r. Dwie kolejne świątynie – na Szwederowie i Czyżkówku – zostały znacznie uszkodzone podczas działań wojennych 3 września 1939 r. Zbór Marcina Lutra na Szwederowie spłonął, a to, co po nim zostało, rozebrano w 1945 r. Natomiast dom modlitwy na Czyżkówku ostrzelano. Jego bryła służyła przez jakiś czas za magazyn Zakładów Chemii Gospodarczej, a następnie przebudowano ją i przystosowano do funkcji salki parafialnej, z której korzysta utworzona w sąsiedztwie parafia katolicka pw. św. Antoniego z Padwy¹¹⁴.

Sześć pozostałych świątyń, które przetrwały wojnę: św. Pawła na pl. Wolności¹¹⁵, Krzyża na pl. Kościeleckich, Chrystusa przy ul. Warszawskiej, św. Jana na Okolu oraz na Wilczaku i na Małych Bartodziejach, w 1945 r. decyzją władz miejskich przeszły w zarząd i użytkowanie Kościoła katolickiego, który nie dysponował dostateczną liczbą miejsc kultu dla swoich wiernych¹¹⁶. Jeszcze w czerwcu tego samego roku kościół Chrystusa przekazano polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej¹¹⁷. Poświęcono go 9 grudnia i wówczas otrzymał wezwanie Zbawiciela. W czerwcu 1947 r. na placu przed świątynią umieszczono figurę Chrystusa ze zlikwidowanego cmentarza ewangelickiego przy ul. Jagiellońskiej¹¹⁸. Wtedy teren wokół kościoła przemianowano na plac Zbawiciela¹¹⁹.

¹¹³ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2004, s. 78-82; W. Sławiński, *Spyry o nieruchomości...*, s. 358; tenże, *Rewindykacja majątku...*, s. 253.

¹¹⁴ S. Pastuszewski, *Z dziejów bydgoskiego Kościoła. Ewangelicy na Czyżkówku*, „Świadectwo” 1988, nr 4 (6), s. 19.

¹¹⁵ Kościół na pl. Wolności przeszedł w zarząd i użytkowanie katolików 15 lutego 1945 r.

¹¹⁶ APB, Zarząd Miejski w Bydgoszczy [Sprawy kościelne] 1945-1948, sygn. 889/607 Pismo Dziekana Kopczyńskiego do Prezydenta Miasta Bydgoszczy z dn. 30 marca 1945 r.; Pismo Prezydenta Miasta Bydgoszczy do Dziekana Kopczyńskiego z dn. 31 marca 1945 r. i Pismo proboszcza parafii Świętej Trójcy do Prezydenta Bydgoszczy z dn. 14 kwietnia 1945 r.; *Poświęcenie kościoła św. św. Piotra i Pawła w Bydgoszczy*, „Ziemia Pomorska” nr 26 z 4.04.1945; *Zbory ewangeliczne – Świątyniami Katolickimi. Uroczyste poświęcenie dwóch kościołów w Bydgoszczy*, „Ziemia Pomorska” nr 31 z 10.04.1945; I. Kuberska, dz. cyt., s. 65; D. Derkowska-Kostkowska, P. Winter, dz. cyt., s. 221; E. Gliwiński, *Kościół na Czyżkówku*, „Kalendarz Bydgoski” 2012, R. 45, s. 226-228.

¹¹⁷ APB, Zarząd Miejski w Bydgoszczy [Sprawy kościelne] 1945-1948, sygn. 889/607 Wniosek Tymczasowego Komitetu Polskiego Zboru Ewangelickiego w Bydgoszczy w sprawie przydziału kościoła ewangelickiego przy placu Kościeleckich z dn. 26 marca 1945 r.; Pismo Zarządu Miejskiego Oddział Szkolny do Wydziału Ogólnego z dn. 10 kwietnia 1945 r.

¹¹⁸ I. Jastrzębska-Puzowska, A. Wysocka, *Usuwanie śladów, zacieranie tradycji. Architektura i urbanistyka Bydgoszczy w czasie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 12, s. 64-65.

¹¹⁹ J. Domasławski, *Osiemdziesięciolecie Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Bydgoszczy 1922-2002*, Bydgoszcz 2002.

Protestanci w Bydgoszczy obecni są od XVI w. Ich dzieje, to część historii miasta. Rozwój ich liczebności oraz architektury, która do dzisiaj zajmuje istotne miejsce w krajobrazie, miał miejsce w czasach zaboru pruskiego. Wówczas miasto zamieszkiwała w większości ludność niemiecka, głównie ewangelicka. Liczne stowarzyszenia religijne, organizacje młodzieżowe i związki, m.in. pracownicze, a także placówki opiekuńcze, socjalne i lecznicze odgrywały istotną rolę w życiu parafian i poszczególnych gmin. Sytuacja wyznaniowa i narodowościowa zmieniła się po powrocie Bydgoszczy w granice państwa polskiego. Wtedy ewangelicy stali się mniejszością wyznaniową, jednak nadal zajmowali istotne miejsce w życiu miasta. Druga wojna światowa, a raczej jej koniec przyniósł kolejne zmiany. Po opuszczeniu Bydgoszczy przez Niemców ich kościoły opustoszały, przechodząc w zarządek i użytkowanie miejscowych parafii rzymskokatolickich. Parafie św. Andrzeja Boboli, św. Józefa Rzemieślnika, Miłosierdzia Bożego, św. św. Piotra i Pawła i św. Wojciecha po dziś dzień korzystają z ewangelickiego dziedzictwa, które uznają za swoje. Jedynie kościół przy ul. Warszawskiej, pw. Zbawiciela, od czerwca 1945 r. użytkuje parafia ewangelicko-augsburska, kontynuująca tradycję reformacji w mieście nad Brdą.

Protestants in Bydgoszcz

keywords: Bydgoszcz, Protestant churches, Protestants, Protestant places of worship, 19th and 20th centuries

Summary

Protestants in Bydgoszcz have been present since the 16th century. Their heritage is part of the history of the city. Their increasing numbers and expanding architecture, which has been an important part of Bydgoszcz cityscapes, took place when the area was annexed by Prussia. In that time, Germans were the ethnic majority in the city, primarily Protestants. Numerous religious associations, youth organizations and groups, trade unions as well as care, social and medical institutions played an important role in lives of parishioners and individual communities. The situation related to denominations and nationalities had significantly changed after the return of Bydgoszcz to Poland. At that time, the Protestants became a religious minority, but they continued to be an important part of the city. World War II, especially its end, brought new changes. After the departure of Germans from Bydgoszcz, their churches became empty. They were handed over for administration of local Roman Catholic parishes. The Parishes of St. Andrew Bobola, St. Joseph the Carpenter, Divine Mercy, Saints Peter and Paul, and St. Adalbert have been taking advantage of their Protestant legacy to this day,

treating it as their own. Only the Church of the Savior on Warszawska Street has been used since June 1945 by the parish of the Evangelical Church of the Augsburg Confession, continuing Reformation traditions in the city on the Brda River.

Protestanten in Bydgoszcz

Schlüsselwörter: Bydgoszcz, evangelische Kirchen, Protestanten, das 19. und 20. Jahrhundert

Zusammenfassung

Protestanten lebten in Bydgoszcz seit dem 16. Jahrhundert. Ihre Geschichte soll als ein Bestandteil der Stadtgeschichte betrachtet werden. Ihre ansteigende zahlenmäßige Stärke sowie die Entwicklung der Architektur, die bis zur Gegenwart von großer Bedeutung in der Landschaft ist, fielen auf die Zeiten der polnischen Teilungen unter preußischer Herrschaft. Damals wohnten in der Stadt hauptsächlich deutsche Staatsangehörige, die vor allem Protestanten waren. Zahlreiche religiöse Vereine, Organisationen für Jugendliche und Verbände, u.a. Angestelltenverbände, sowie Fürsorge-, Sozial- und Gesundheitspflegeeinrichtungen spielten in dem Leben der Pfarrgemeindemitglieder und der einzelnen Pfarrgemeinden eine große Rolle. Bedeutende Veränderungen in Hinsicht auf die Konfessionen und Nationalitäten sind nach der Rückkehr von Bydgoszcz in die Grenzen des polnischen Staates eingetreten. Damals wurden Protestanten die religiöse Minderheit, aber sie waren im Leben der Stadt weiterhin von Geltung. Der zweite Weltkrieg, eher sein Ende, war mit weiteren Veränderungen verbunden. Nachdem die Deutschen Bydgoszcz verlassen hatten, wurden ihre Kirchen menschenleer und sie gingen unter die Verwaltung der örtlichen römisch-katholischen Pfarreien über. Die Pfarreien des Hl. Andreas Bobola, des Hl. Handwerkers Josef, der Barmherzigkeit Gottes, der Hl. Petrus und Paulus und des. Hl. Adalbert nutzen bis heute den protestantischen Nachlass, den sie für ihren eigenen Nachlass halten. Nur die Erlöserkirche in der Warszawska-Str. wird seit Juni 1945 durch die evangelisch-Augsburgische Pfarrei verwaltet, die die Reformationstradition in der am Fluss Brda (Brahe) gelegenen Stadt fortsetzt.